

19. *Розлуцька Г. М.* Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.) / Г. М. Розлуцька: дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. – Житомир, 2006.

20. *Савченко А. Я.* Читанка: підручник для 2 кл. / А. Я. Савченко. – К., 2002. – Ч. 1.

21. *Садківський Федір.* Читанка для вищих початкових і середніх шкіл / Федір Садківський. Частина III (для 3-го і 4-го класів). – Кам'янець-Подільський, 1921. – С. 2.

22. Указ Президента України від 23 січня 2001 року «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» // Краєзнавство в Україні: сучасний стан та перспективи: наук. зб. – К., 2003. – С. 3.

Надійшла до редколегії 14.11.2011

УДК 94:37 (477) «1941/1944»

В. К. Клець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТА В НІМЕЦЬКИХ ТА МЕНОНІТСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Розкрито особливості організації системи шкільної освіти німецького та менонітського населення України в період окупації в роки Великої Вітчизняної війни. Особливу увагу приділено відповідності даної системи головним вимогам, які ставилися перед освітньою сферою керівництвом нацистської Німеччини.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Німеччина, Україна, етнічні німці, система освіти, школа.

Раскрыты особенности организации системы школьного образования немецкого и меннонитского населения Украины в период оккупации в годы Великой Отечественной войны. Особое внимание уделено соответствию данной системы основным требованиям, которые выдвигались перед образовательной сферой руководством нацистской Германии.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Германия, Украина, этнические немцы, система образования, школа.

The article shows the features of organization of the system of school education of the Germans and Mennonites of Ukraine in the period of occupation in the years of the Great Patriotic War. Special attention is paid to conformity of this system to the basic requirements that were imposed on the educational sphere by leadership of Nazi Germany.

Key words: Great Patriotic War, Germany, Ukraine, ethnic Germans, educational system, school.

Школі завжди відводилося дуже важливе місце в житті німців та менонітів, які оселилися на території Російської імперії. Це пов'язано було у першу чергу із деякими положеннями їх віровчення. І в менонітів, і в лютеран кожний віруючий повинен був вміти читати священні книги самостійно. Саме тому ще з моменту заселення на нові землі меноніти та лютерани, як правило, спочатку будували школи та будинок для вчителя, а потім вже церковні споруди. Не можна також забувати й про те, що, як підкреслює дослідниця з Барнаула І. Борзенко, «... національна школа – це не тільки інститут соціалізації молоді, а й інструмент збереження національної культури, традицій, мови та етносу як такого» [3, с. 252]. Практично всі зміни статусу німців та менонітів у зв'язку з тими чи іншими історичними подіями завжди відображалися і на положенні школи.

Доволі актуальним з огляду на це є й питання щодо історії німецької школи та освіти. Адже, як справедливо підкреслює І. В. Черказьянова, «... історія німецької школи – це приклад того, як дбайливо, поважно треба ставитися до національних традицій, брати з них найкраще» [46, с. 10]. Недарма цій проблемі присвячена чимала кількість досліджень. У бібліографії, яку підготувала Т. М. Чернова, згадуються 92 роботи, які стосуються різних аспектів означеної проблеми [47, с. 41–42, 48–49, 53–54, 60, 63, 68–69, 77–78, 83, 87–88, 95–96, 115–118, 137–139, 146, 151–152, 170, 176, 179, 219, 224–225, 235, 249, 253].

В Україні з цього питання тільки з початку нинішнього століття захищені вже три кандидатські дисертації [20, 27, 31]. Проте серед цих праць основна маса присвячена періодам, за яких німецьке населення ще можна розглядати як особливе суспільство в межах Російської, а пізніше радянської держави. Мова йде про дореволюційний час (праці С. Й. Бобильової, О. В. Єрохіної, І. А. Задерейчука, В. А. Карагодіної, М. П. Костюка, Е. Г. Плеської, І. В. Стародубцевої, І. В. Черказьянової, Т. В. Шевельової) [1, 2, 19, 21–22; 28, с. 172–199; 32, с. 145–156; 33, 37, 42, 44–45, 48], міжвоєнний період (праці Г. М. Кондратюка, І. В. Черказьянової) [23–26, 43]; з'являються вже праці про сучасний стан німецької школи, зокрема в Росії (І. Л. Борзенко, В. Ф. Дейча) [3, 7]. Але тільки одна праця І. В. Черказьянової [46] охоплює практично всю історію німецької школи з початку переселення і до початку ХХІ ст.

При цьому один із періодів історії освіти німецького населення не висвітлений у дослідженнях. Це період Великої Вітчизняної війни. І. В. Черказьянова торкається у своїй роботі даного періоду, але мова йде про німців Сибіру та виселених на схід країни. На окупованих територіях ситуація була зовсім іншою. Саме це й визначає актуальність запропонованого дослідження.

В Україні німці в цей час були вже не національною меншиною, а представниками нації, що здійснює окупацію, – відповідним було й ставлення влади до них.

Освіта в нацистській Німеччині була одним із інструментів пропаганди, виховання «нової людини», людини з сильним характером, волею, готовою підкорятися фюреру. Як писав французький історик Р. Бурдерон у своїй праці, присвяченій фашизму, «... школа повинна кувати душі, загартовувати їх. Вона повинна впроваджувати національний дух, який згуртовував би індивідуумів у суспільство» [4, с. 29].

Самі ж параметри організації системи освіти були визначені ще у відомих «25 пунктах» (програмі НСДАП, прийнятій у 1920 р.), де говорилося: «... Держава повинна провести корінну реформу всієї справи нашої народної освіти. Навчальні плани усіх навчальних закладів мають бути пристосовані до практичних потреб. Школа повинна викликати в дітей ідею держави на самому початку їх свідомого життя» [6, с. 31].

Незабаром після прийняття програми А. Гітлер трохи конкретизував основні завдання освітньої сфери. У 1923 р. він заявив: «Необхідність зміни характеру освіти покликана тим, що ми зараз страждаємо від надмірної освіти. Цінні тільки знання, а всезнайство є ворогом дій. Що зараз необхідно, так це інстинкт та воля» [30, с. 43].

Вже після приходу нацистів до влади і прості знання стали «надлишковими». Наприклад, інспектор націонал-політичної освітньої комісії генерал СС Хайсмайер у грудні 1941 р. в гамбурзькій газеті «Фремденблатт» писав: «Який глузд від хлопця, якщо він обдарований великими інтелектуальними здібностями, але в кінцевому рахунку є слабким, нерішучим, недбайливим, він безнадійно коливається?» [52, с. 328]. Саме тому основною та невід'ємною частиною націонал-соціалістської освіти та виховання визначалася фізична підготовка [39, с. 328]. А у зв'язку з тим, що Німеччина після приходу нацистів до влади готувалася до війни, то і мислення підростаючого покоління повинно було бути відповідним. Саме цим пояснюються такі теми творів у німецьких школах, як «Чому Рейху необхідна армія?», «Чому нам потрібні автомобілі?» (у першому класі), «Чому я є членом гітлерюгенда?» (у третьому класі), «Завдання протиповітряної оборони» (у шостому класі) та ін. [38, с. 341–342].

Велика увага приділялася не тільки фізичному вихованню, а й вихованню волі, характеру. Так, керівник Націонал-соціалістського союзу вчителів, міністр освіти Баварії з 1933 р. Ханс Шемм в одній із своїх праць зазначав: «Метою нашого навчання та виховання є формування характеру учнів.

Ми не переслідуюємо мету зробити усіх їх вченими та грамотіями. Тим не менше ми озброїли їх дуже великою кількістю знань, надавши дуже мало людської суті...

Реальні цінності, які заховані в дітях, не з'являються на світ в результаті надання їм великої маси різних знань.

Тому я говорю: «Давайте надамо їм на десять фунтів менше знань, але зате на десять калорій більше характеру!» [50, с. 330].

До речі, цей заклик знаходив відгук у молоді. Лідер «Гітлерюгенда» Бальдур фон Ширах підкреслював: «Можна із упевненістю говорити, що молодь не особливо тягнеться до знань. Вона поважає та шанує сильну людину» [51, с. 350].

Можна припустити, що школи для німців в Україні були своєрідною складовою шкільної системи у нацистській Німеччині. Адже учнями в них були також німці, яких відповідно до програми НСДАП і треба було приєднати до єдиної німецької держави [6, с. 29]. Тому всі названі параметри освіти мали впроваджуватися і для фольксдойче.

Окупанти на захопленій території відразу ж почали проведення заходів, спрямованих на встановлення «нового порядку». При всій його жорстокості мали місце й заходи, спрямовані на задоволення потреб місцевого населення. Влада потребувала стабільності, необхідності не тільки примушувати, але й заохочувати населення до праці на «Велику Німеччину». Одним із напрямів подібної діяльності було відновлення роботи закладів системи освіти. Відкриваючи школи, окупаційна адміністрація вимагала, щоб у них навчалися всі діти шкільного віку. На думку Б.В. Соколова, це пояснювалось тим, що «... вони побоювались, що у противному випадку [мешканці] можуть поповнювати ряди злочинців та партизанів» [36, с. 321–322]. Але це побоювання можна розглядати, на наш погляд, тільки як одну з причин відкриття шкіл та інших навчальних закладів. Більш точним поясненням цього явища можна вважати думку Джорджа Моссе, який вважає, що «... нацизм, подібно до будь-якого іншого революційного руху, ставив перед собою завдання заохочення на свій бік молодого покоління і використання його в своїх цілях» [29, с. 308]. Крім того, окупантам потрібні були не тільки сліпі виконавці їх волі, а й спеціалісти.

Окупаційна влада також вважала, що школа, окрім надання знань, повинна відігравати велику роль у політичному житті. Тобто усвідомлювався важливість навчальних закладів для ідеологічного виховання населення. Наприклад, у звіті д-ра К. Штумппа про дослідження німецьких поселень у районі Миколаєва йдеться про те, що в колонії Вормс «... перед входом до школи діти співали пісні «Вперед до боротьби», «Німеччина, Німеччина надвища за усе», «Хорст Вессель».

Із захопленням та напругою слухали вони мої розповіді про Німеччину та її вождя» [41, арк. 24].

Школи починали свою роботу по мірі віддалення фронту. Наприклад, у Дніпропетровську, який був окупований наприкінці серпня 1941 р., школи запрацювали з 1 жовтня. Тут розпочала роботу 41 школа, у Широківському районі Дніпропетровської області – 47 шкіл, в Апостолівському – 49, Софіївському – 40 [11, арк. 153; 12, арк. 3; 14, арк. 1; 15, арк. 129].

Окрім шкіл для місцевого населення відкривалися й навчальні заклади для німців у місцях їх компактного проживання. Більш того, у цих поселеннях повинні були відкриватися тільки німецькі школи, для відкриття же шкіл для решти населення в німецьких поселеннях потрібен був спеціальний дозвіл польової або місцевої комендатури. Відвідування німецькими дітьми українських шкіл передбачалося тільки у надзвичайних випадках.

Про це, наприклад, свідчить, розпорядження польової комендатури № 678 головам районних управ від 16 жовтня 1941 р., в якому йшлося: «...6) У громадах з німецьким населенням відкриваються тільки німецькі школи. Коли у такій громаді треба встановити для ненімецького населення школу, то для цього необхідний особливий дозвіл від польової або місцевої комендатури. При цьому такий дозвіл надається тільки у випадках крайньої необхідності. В решті випадків діти ненімецького населення відправляються до німецької школи. 7) Коли у громаді відкриття німецької школи неможливе тому, що немає вчителя або мало німецьких дітей, то німецькі діти відправляються до найближчих сусідніх німецьких громад. Тільки у тому випадку (наприклад, велика відстань до сусідньої німецької школи або відсутність теплого одягу та взуття) німецьким дітям дозволяється відвідування української школи своєї громади» [10, арк. 41].

Певною мірою в подібній організації шкільної справи були зацікавлені й німці України. Як вважає Ріхард Х. Вальт, «... із вступом німецьких військ у 1941 р. російські німці, звичайно, сподівались, поперше, на відродження рідної німецької мови як мови, якою йде навчання, а по-друге – на заспокоєння в шкільних буднях і відмову від педагогічних директив, що постійно змінювалися, програм та методів. Школа, як говорили, повинна знову стати закладом, у якому діти та підлітки отримують розумові здібності для життя та мораль, манери та пристойність» [5, с. 129].

Школи для українських та німецьких дітей, незважаючи на те, що входили до однієї системи й підпорядковувалися єдиним органам влади, були різні. Головною причиною різниці були їх цілі. Якщо для українського населення, за визначенням окупантів, головним було навчання письму та вмінню рахувати, то для німців, як вони вважа-

ли, цього було недостатньо. Крім того, для українських дітей відвідування школи з 5-го класу було платним, чого не передбачалося для німців.

Наприклад, в українських школах у 5-му класі вартість навчання становила 10 крб на місяць, у 6-му – 15,7-му – 20,8-му – 25,9–10-му – 30 крб. У школах із російською мовою навчання вартість була вищою: у перших чотирьох класах – 25 крб, 5-му – 30, 6-му – 35, 7-му – 40, 8-му – 45, 9-му – 50, у 10-му – 60 крб. Щоправда, діти вчителів, пенсіонерів, репресованих, а також діти із сімей, у яких навчалося більше однієї дитини, після розгляду поданих заяв від плати за навчання звільнювались [13, арк. 54].

Треба також урахувати, що відповідно до секретної німецької інструкції від листопада 1942 р. школи для українського населення повинні були бути тільки чотирикласними, а з 1943 р. і вони підлягали закриттю [35, с. 587]. І це не було нововведенням. Ще раніше, у грудні 1941 р., в одному із документів говорилося про дозвіл відкривати тільки початкові школи, а також промислові, сільськогосподарські, лісгосподарські професійні школи та професійні курси жіночого персоналу для навчання ведення господарства, швейної справи, охорони здоров'я та гігієни [34, с. 549].

Ситуація щодо німецьких шкіл була дещо іншою. Вже до 15 листопада в Апостолівському районі було відкрито 2 німецькі школи з 46, які працювали на той час [18, арк. 41]. До 5 грудня того ж року їх було вже 3 [18, арк. 47]. До 10 березня 1942 р. у 20 хортицьких та миколайпільських колоніях працювали німецькі школи (в 6 з них – семирічки), у яких навчався 2401 учень [40, арк. 31]. А в цілому, за даними команди К. Штумппа, у 89 населених пунктах працювали німецькі школи [5, с. 137–138]. Відновлена була діяльність німецьких шкіл і в Трансністрії [49, с. 229].

Найбільше учнів у 1942 р. було в Хортиці – 375 (до речі, влітку 1942 р. відбулося святкування 100-річчя Хортицької центральної школи [9, арк. 61–64, 67]), Айнлазі – 232, Миколайфельді Запорізького району Запорізької області – 178, Нойендорфі (Широкому) того ж району – 220, Шенхорсті (Ручайвці) того ж району – 261, Ной-Остервіці того ж району – 294, Гальбштадті – 415, Йозефстали Дніпропетровського району – 250 [9, арк. 58–63].

Зрозуміло, що створені школи працювали на базі існуючих ще з довоєнного періоду. Треба також зазначити, що тільки з 1938 р. почали закриватися школи з німецькою мовою навчання, тобто можна було розраховувати на кадри, які залишилися, методичну літературу. Але війна все ж таки зробила свій відбиток. Скоротилося число десятирічок та семирічок, кількість же чотири- та шестирічок збільшилась.

Інкони школи з більш тривалим терміном навчання перетворювалися на школи з меншим терміном. Наприклад, в Олександрфельді Велико-Олександрівського району Миколаївської (зараз Херсонської) області до війни працювала початкова школа-п'ятирічка, у ході ж війни, через нестачу вчителів і певною мірою учнів, її перетворили на чотирирічку. В Апостоловому Дніпропетровської області існувало чотири школи, після окупації – дві з чотирирічним терміном навчання. Хоча школи не тільки скорочувались. За планами окупаційної влади через деякий час передбачалася реорганізація шкільної освіти. Причому вже було складено проекти побудови нових шкіл. Так, у Миколайфельді Велико-Олександрівського району Миколаївської області намічалася перетворити існуючу тут чотирирічну початкову школу на восьмирічну.

Ще однією проблемою було руйнування шкільних будівель, що пояснюється умовами війни. Саме тому в деяких населених пунктах не вистачало приміщень для проведення занять. Наприклад, у Ной-Остервіці Запорізького району Запорізької області на 10 класів, у яких навчалася 294 учні, було тільки 5 класних приміщень (до речі, у цій же школі і в тих же приміщеннях заняття проводяться й зараз, на початку XXI ст.); в Адельгеймі того ж району – на 5 класів із 60 учнями – 2 приміщення; у Блюменгарті того ж району – на 4 класи з 47 учнями – 2 приміщення і т. п. У результаті вчилися в дві зміни. У деяких поселеннях заняття доводилося проводити в нешкільних будівлях (у Ной-Хортиці Софіївського району Дніпропетровської області – у колишній церкві, в Етінгерфельді (Миколаївці) Васильківського району тієї ж області – у шкільній прибудівлі, у Рейнфельді Велико-Олександрівського району Миколаївської області – у колишньому колгоспному клубі і т. ін.

Але не тільки руйнуваннями можна пояснити нестачу місць у школах. Ще однією причиною було збільшення населення та кількості дітей. Наприклад, в Ейнлазі шкільна будівля була розрахована на 120 місць, а в 1942 р. там нараховувалося 232 дитини шкільного віку. У той же час в Миколайталі Велико-Олександрівського району Миколаївської області було зведено ще до 1914 р. будівлю з п'яти приміщень для чотирирічної школи.

Зменшувалась і кількість предметів, що викладалися, – це було пов'язано з браком вчительських кадрів. Наприклад, у Миколайталі Апостолівського району Дніпропетровської області на 40 дітей шкільного віку не було жодного вчителя (з цієї причини школу закрили), у Йозефсталі Дніпропетровської області – на 250 дітей був тільки один учитель. Хоча подібна ситуація не була типовою. Скажімо, у Рорбасі Миколаївської області нараховувалося 11 вчителів, у Вормсі тієї ж області – 8, і це тільки в молодших класах [41, арк. 25].

Для того щоб зовсім не відмінити заняття, у деяких поселеннях передбачалося приймати дітей до школи тільки раз на два роки: у такому випадку в один рік навчалися б учні 1-го та 3-го класів, а в наступний – 2-го та 4-го. Такий вихід передбачався в Катеринівці Верхньодніпровського району Дніпропетровської області, Нойхорсті Запорізького району Запорізької області.

Активно залучалися до викладацької роботи ті, хто з тих чи інших причин був позбавлений радянською владою права викладати. В одній з архівних справ знаходимо стислі автобіографії вчителів хортицьких та миколайпільських колоній періоду окупації, які змогли повернутися до викладацької роботи. Це, наприклад, директор школи у Ной-Остервіці Генріх Шелленберг, учитель тієї ж школи Герхард Нойфельд, а також вчителі: хортицької школи – Ганна Лен, школи в Розенталі – Маргарита Пеннер, в Ейнлазі – Йоганн Ремпель, Маргарита Унгер, у Розенгарті – Вільгельм Дік, в Адельсгеймі – Даніел Льовен, у Хохфельді – Йоганн Пеннер, Францфельді – Корнеліус Епп, у Нойенбурзі – Хелена Бур, Нойендорфі – Берта Реклінг та Євген Платц, у Шонхорсті – Катя Віттенберг, вчителька Кронстальської школи Елізабет Завадські та ін. [8, арк. 2–4, 6, 8–9, 12].

Деякі з них закінчили педагогічні інститути та технікуми, викладали ще до революції, у тому числі в гімназіях. Поверталися вони до викладацької діяльності із бажанням. Показовим у даному відношенні є запис Альми Шатц, яка закінчила до війни курси вчителів у Дніпропетровську: «... Працюю в бюро. Але я хочу отримати місце вчителя» [8, арк. 1]. Пізніше вона отримала роботу вчителя німецької мови у Сурсько-Покровській неповній середній школі [17, арк. 165 а–166].

Ще одним із варіантів вирішення проблеми передбачалося покращення матеріального стану вчителів. У звіті К. Штумппа Рейхсміністерству зі справ окупованих східних територій від 9 червня 1942 р., зокрема, йшлося: «У багатьох німецьких поселеннях школи залишалися без вчителів. Ці випадки зустрічаються і зараз. Я вказував на це багато разів у своїх повідомленнях, що матеріальний стан вчителів нестерпний, і тому для того, щоб не залишав свого місця, він повинен отримувати оклад у 4–5 разів більше і отримувати інші переваги. Я ще раз ставлю питання про покращення становища вчителів, особливо у містах» [41, арк. 93–93 зв.]. І, як повідомляється у протоколі робочого засідання команди д-ра К. Штумппа від 29–30 жовтня 1942 р., становище вчителів декілька покращилось – вони отримували оклад у 150 рейхсмарок та додатково продукти харчування [41, арк. 141].

Але головним способом вирішення даної проблеми була підготовка та перепідготовка вчителів. Для їх підготовки створювалися

спеціальні вчительські табори, педагогічні училища, завдання яких полягало не тільки в підготовці вчителів, а й підвищенні їх кваліфікації, засвоєнні та сприйнятті націонал-соціалістської політики [40, арк. 39]. Табори й училища працювали в Житомирі, Дніпропетровську, Хортиці, Кронау, Зельці, Пришибі. Кожен табір охоплював 80–100 вчителів. У Зельці, наприклад, восени 1942 р. було набрано 50 студентів. У квітні наступного року окружні комендатури відправили для складання іспитів до Зельцьського училища вже 120 претендентів. Викладали в цих закладах не тільки місцеві німці, а й німці з Німеччини. План набору та підготовки вчителів був розрахований до 1951 р. з різними термінами навчання. Перші три набори вчителів (1942–1944) повинні були навчатися 2 роки, потім два набори (1944 і 1945) – 3 роки, два набори (1945 і 1946) – 4 роки і другий набір (1946 р.) – вже 5 років [5, с. 185]. Поступово знижувався й вік вступників: з 18–27 до 14–16 років.

Спочатку курси тривали протягом трьох тижнів. Перший тиждень мав ознайомлювальний характер, другого тижня на перший план висувалася педагогічна робота, третього тижня слухачі займалися спеціальною роботою. Кожен слухач був забезпечений, за можливістю, необхідними матеріалами. У документі підкреслюється, що після закінчення курсів «... було так багато всього, що жоден учасник не міг іти додому пішки» [40, арк. 4].

І, не зважаючи на те, що офіційними властями та слухачами табори й курси оцінювалися високо, підтримувалися вчителями [41, арк. 150], як відомо, хід та результати війни порушили ці плани окупаційної влади.

Деякі вчителі отримали можливість підвищити кваліфікацію в Німеччині. На кінець жовтня 1942 р. таких нараховувалося близько 60 осіб [41, арк. 151]. В одному із документів від 7 травня 1942 р. визначається організація даного процесу: «Ви запрошуєтесь на 3-місячне навчання фольксдойче-вчителів в навчальному закладі Шарфенберг, Берлін-Тегелерзеє. Оплату бере на себе пан рейхсміністр окупованих східних територій. Ваші документи будуть передані далі. У Дніпропетровську ви отримаєте документ на проїзд. У Берліні вас приймуть. Бажано взяти з собою тільки натільну білизну та туалетні приладдя. Мати посвідчення особи з фотографією, яке ви отримали як фольксдойче. Дозвіл на виїзд ви отримаєте у генерал-комісара у Дніпропетровську. Цей лист є наказом стосовно відправки до Дніпропетровська» [9, арк. 3].

Відвідування шкіл було обов'язковим, але подібна практика впроваджувалася в дореволюційний період та існувала в Радянському Союзі. Хоча не завжди ця вимога виконувалася. Причин було багато: і віддаленість шкіл, і брак одягу, взуття, і погодні умови, а інко-

ли й просто небажання як батьків, так і дітей. Щоправда, проблеми з одягом і взуттям намагалися вирішити різноманітні окупаційні заклади (команда К. Штумппа, Фольксдойче Міттельштелле, Націонал-соціалістська народна допомога, уповноважені рейхскомісаріату «Україна»).

Складною була ситуація з навчальною літературою, обладнанням, письмовими приладдями (ручками, олівцями, зошитами). Радянські підручними із багатьох предметів (літератури, географії, історії), природно, не підходили. Нових же не вистачало. І якщо наочні посібники намагалися зробити з підручних матеріалів і одним наочним посібником міг користуватися цілий клас, то письмові приладдя необхідні були кожному учню. Тож писали на старих газетах, як письмові аркуші використовували радянські книги. Не вирішувала проблему навіть наявність необхідних засобів. Наприклад, школа в Айнлазі отримала від влади кошти на придбання хімічного та біологічного наочного матеріалу. Але й це не могло допомогти, тому що даний матеріал просто ніде було придбати.

Була тільки надія на надходження книжок, приладів та обладнання з Німеччини, і дещо дійсно надсилалося. Так, у документах згадується про розподіл командою К. Штумппа 10 000 календарів у німецьких сім'ях та 100 000 німецьких картин серед школярів, про створення німецьких бібліотек, розповсюдження книг казок для шкіл та дитячих садків, навчальних матеріалів у Хортиці, Кронау, Дніпропетровську [41, арк. 89]. Але протягом двох років в умовах війни, що тривала, Німеччина не могла повністю задовольнити потреби у всьому необхідному. Можливості команди К. Штумппа були обмежені. Це було пов'язане з тим, що виробництво подібного роду товарів у Німеччині скорочувалось, а якщо й можна було знайти навчальні посібники, що були в користуванні, то для їх доставки не вистачало транспорту.

Але не всюди було так погано. Наприклад, у школі в Ямбурзі Дніпропетровської області були в наявності карти, мікроскоп, фотоапарат, збереглася більша частина посібників. Така ситуація, щоправда, була характерна для меншості населених пунктів (близько 10).

Ще однією проблемою був брак одягу для холодної пори року. Через це страждали не тільки німецькі, а й українські діти. Вирішення проблеми займалася конференція уповноважених Імперського комісаріату 8 березня 1943 р. У протоколі конференції, де зазначалося дане питання, йшлося також про неузгодженість дій різних організацій: «Керівник групи вказує на журнали, з яких виходить, що відвідування у німецьких школах з-за нестачі одягу для дітей складає тільки 50–70% і що група «Шкільна політика» про це не була повідомлена, відповідно й не могла допомогти. Пан Хабіг заявляє, що інформація про нестачу одягу в німецьких дітей відповідає дійснос-

ті. За його словами, він на місці у всіх відомствах робив відповідні кроки і неодноразово повідомляв, куди потрібно; невдача в усуненні проблеми, на його думку, пояснюється неузгодженими діями Організації Штумппа, Організації сприяння німецькому населенню (VoMi) та Ніціонал-соціалістської народної допомоги (NSV)» [5, с. 148–149]. Інколи крім відсутності одягу не вистачало і пального для шкільних приміщень. Саме з цієї причини всю зиму 1941 / 42 рр. була закрита школа в Катаріненхофі Фрізендорфського району Дніпропетровської області.

Практично кожна школа зіштовхувалася з будь-якою проблемою. Якщо щось і було в нормальному стані, то чогось не вистачало. Про це, приміром, свідчить анкета щодо стану школи в колонії Ной-Лібенталь Широківського району Дніпропетровської області від 7 жовтня 1941 р.: «...3. У якому стані школа: а) стан приміщення – не зруйноване; б) забезпеченість у зошитах – потрібні... 6. Скільки учнів зареєстровано – 134: а) у старших класах – 54; б) у молодших класах – 81.7. Вчителів у школі – 4.8. Потреба у вчителях: історик-географ – 1» [16, арк. 81].

Великою підмогою для шкіл була діяльність «Гітлерюгенда», організації якого були створені майже в усіх більш-менш великих німецьких поселеннях. Ці організації об'єднували у своїх лавах саме представників німецької молоді, організовували свої заняття з ідеологічним ухилом.

У цілому ж можна стверджувати, що за два з невеликим роки своє завдання щодо виховання «нової людини», відданої націонал-соціалізму, окупантам виконати не вдалося і школи змогли тільки певною мірою реалізувати освітню мету, що в умовах війни можна вважати певним успіхом.

Бібліографічні посилання

1. *Бобылева С. И.* Система образования немецких колоний начала XX века и «ликвидационные» законы (на материалах южных губерний России) / С. И. Бобылева // Немцы России и СССР: 1901–1941 гг.: материалы междунар. науч. конф. Москва, 17–19 сент. 1999 г. – М., 2000. – С. 97–110.

2. *Бобильова С.* Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.) / С. Бобильова // Німці в етнокультурному просторі України / ред. кол.: А. Г. Слюсаренко (голова) та ін. – К., 2004. – Вип. 16. – С. 22–28.

3. *Борзенко И. Л.* Национальная школа как этносоциокультурный феномен / И. Л. Борзенко // Немцы Сибири: история и культура: материалы V Междунар. науч.-практ. конф. Омск, 16–18 мая 2006 г. / Т. Б. Смирнова, Н. А. Томилов (отв. ред.). – Омск, 2006. – С. 252–254.

4. *Бурдерон Р.* Фашизм: идеология и практика / Р. Бурдерон. – М., 1983.

5. *Вальт Р. Х.* Обломки всемирной истории. Российские немцы между Сталиным и Гитлером / Рихард Х. Вальт. – 2-е изд. – Эссен, 1996.

6. *Гейден К.* Путь НСДАП. Фюрер и его партия / Конрад Гейден. – М., 2004.
7. *Дейч В. Ф.* Национальная школа в современном обществе и ее роль в воспитании подрастающего поколения / В. Ф. Дейч // Немцы Сибири: история и культура... – С. 266–268.
8. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 2276, оп. 1 с, спр. 1896 с.
9. Там само. – Ф. 2281, оп. 1, спр. 10.
10. Там само. – Ф. 2311, оп. 1, спр. 29.
11. Там само. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 2.
12. Там само. – Спр. 2-а.
13. Там само. – Спр. 5.
14. Там само. – Спр. 14.
15. Там само. – Спр. 15.
16. Там само. – Спр. 31.
17. Там само. – Спр. 32.
18. Там само. – Спр. 60.
19. *Ерохина О. В.* Положение школы как культурного центра в немецких колониях Донской области до 1917 года / О. В. Ерохина // Немцы Сибири: история и культура... – С. 255–259.
20. *Задерейчук І. А.* Розвиток системи освіти в німців на Півдні України. 1789–1938 рр.: дис. ... канд. іст. наук / І. П. Задерейчук. – Сімферополь, 2003.
21. *Задерейчук І. А.* Создание и функционирование профессиональных учебных заведений в немецкоязычных колониях Юга Украины в начале XX в. / И. А. Задерейчук // История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX–XX вв.: материалы Междунар. науч. конф., посв. 200-летию переселения немцев в Крым, 6–10 июня 2004 г. / сост. Ю. Н. Лаптев. – Симферополь, 2007. – С. 374–386.
22. *Карагодина В. А.* Народное образование в системе меннонитского правопорядка (XIX в.) / В. А. Карагодина // Вопр. германск. истории: сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2004. – С. 57–65.
23. *Кондратюк Г. Н.* Влияние голода на школьное образование немцев Крымской АССР в 1921–1923 гг. / Г. Н. Кондратюк // Там само. – С. 127–132.
24. *Кондратюк Г. Н.* Деятельность учебных заведений Биюк-Онларского и Тельманского немецких национальных районов Крымской АССР / Г. Н. Кондратюк // Вопр. германск. истории: сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2007. – С. 168–176.
25. *Кондратюк Г. Н.* Народное образование в немецких колониях Крымской АССР в 1921–1941 гг. / Г. Н. Кондратюк // Вопр. германск. истории: сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2002. – С. 142–150.
26. *Кондратюк Г. Н.* Немецкие учебные заведения Биюк-Онларского и Тельманского национальных районов Крымской АССР в 1930-х гг. / Г. Н. Кондратюк // История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX–XX вв... – С. 403–409.
27. *Кондратюк Г. М.* Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20–30 роках XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Г. М. Кондратюк. – К., 2005.
28. *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль, 2003.
29. *Моссе Дж.* Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма / Джордж Моссе; пер. с англ. Ю. Д. Чупрова. – М., 2003. – С. 308.

30. Образование, инстинкт и воля: из выступления Адольфа Гитлера в Мюнхене 27 апреля 1923 года // Моссе Дж. Нацизм и культура... – С. 43.

31. *Очеретянюк С. І.* Німецька національна освіта в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук / С. І. Очеретянюк. – К., 2003.

32. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С. И. Бобылева, Н. В. Бочарова, О. В. Безносова, Л. С. Тугтик, Н. В. Осташева, С. В. Атаманенко; под ред. С. И. Бобылевой. – Д., 1999.

33. *Плесская Э. Г.* Проблемы адаптации немцев в инонациональном окружении на примере реформирования немецких школ Одесского учебного округа (1803–1914 гг.) / Э. Г. Плесская // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности: материалы междунар. науч. конф. Саратов, 14–19 сент. 2004 г. / А. А. Герман (науч. ред.). – М., 2005. – С. 117–125.

34. Постанова VII секції вермахту зони Б (Україна) стосовно навчання. 29 груд. 1941 р. // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – П.; Н.-Й.; Львів, 1993. – С. 549–550.

35. Секретна німецька інструкція. Листопад 1942 р. // Там само. – С. 587.

36. *Соколов Б. В.* Оккупация. Правда и мифы / Б. В. Соколов. – М., 2002. – (Историческое расследование).

37. *Стародубцева И. В.* Начальное образование немцев-колонистов в Донбассе во второй половине XIX – начале XX в. / И. В. Стародубцева // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность: материалы междунар. науч. конф., посв. 200-летию переселения немцев в Приазовье и Причерноморье, г. Донецк, 27–28 сент. 2003 г. / под ред. Н. Е. Беспалова, П. В. Доброва, Г. П. Ерхова и др. – Донецк, 2003. – С. 193–204.

38. Темы школьных сочинений: из доклада Ханса Берендта, директора частной школы-колледжа Бад-Годесберга по итогам 1934 / 35 учебного года // Моссе Дж. Нацизм и культура... – С. 341–342.

39. Физическая подготовка и национал-социализм: из: Указания по физическому воспитанию в школах для мальчиков. – Берлин, 1937 // Там само. – С. 328–330.

40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 3.

41. Там само. – Спр. 4.

42. *Черказьянова И. В.* Вопрос о судьбе немецкой школы Российской империи в годы Первой мировой войны / И. В. Черказьянова // Немцы России и СССР: 1901–1941 гг... – С. 71–96.

43. Черказьянова И. В. Национально-языковое строительство в СССР и судьба немецкой школы в 1920–1930-е гг. / И. В. Черказьянова // Ключевые проблемы истории российских немцев: материалы X междунар. науч. конф. Междунар. ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. Москва, 18–21 нояб. 2003 г. / А. А. Герман (науч. ред.). – М., 2004. – С. 225–252.

44. *Черказьянова И. В.* Немецкая национальная школа в России: исторический опыт функционирования / И. В. Черказьянова // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности... – С. 8–28.

45. *Черказьянова И. В.* Центральные немецкие училища Поволжья в 1833–1917 годах (по материалам Национального архива Республики Татарстан) / И. В. Черказьянова // Немцы Сибири: история и культура... – С. 259–266.

46. Черказьянова И. В. Школьное образование российских немцев (проблемы развития и сохранения немецкой школы в Сибири в XVIII–XX вв.) / И. В. Черказьянова. – СПб., 2004.

47. Чернова Т. Н. Российские немцы. Отечественная библиография 1991–2000 гг.: указатель новейшей литературы по истории и культуре немцев России / Т. Н. Чернова. – М., 2001.

48. Шевелева Т. В. Школьное образование в немецких колониях Бессарабии в XIX – начале XX столетия / Т. В. Шевелева // Вопр. германск. истории: сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2001. – С. 135–147.

49. Шевчук Н. Фольксдойче в Транснистрии / Н. Шевчук // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие. 1941–1955 гг.: Материалы 7-й междунар. науч. конф. Москва, 19–22 окт. 2000 г. – М., 2001. – С. 223–234.

50. Шемм Х. На десять калорий больше характера / Ханс Шемм: из: Шемм Х. Речи и труды / Ханс Шемм; под ред. Каля-Фуртмана. – Мюнхен, 1935 // Моссе, Дж. Нацизм и культура... – С. 330.

51. Ширах фон Б. Гитлерюгенд / Бальдур фон Ширах: из: Ширах фон Б. Гитлерюгенд: (Идея и структура) / Бальдер фон Ширах. – Лейпциг, 1934 // Там само. – С. 343–353.

52. Юноша с твердым характером: из: Фремденблатт. – 1941. – 30 декабрь // Там само. – М., 2003. – С. 328.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 30 Підгаєцький «1980-ті – 2004»

В. В. Ващенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЧИТАЮЧИ ПРОФЕСОРА В. В. ПІДГАЄЦЬКОГО: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Розглянуто деякі проблеми методології історії у працях проф. В. В. Підгаєцького, показано зв'язок теорії з етичними нормами, у межах яких історик бачив розвиток історичної науки, та триадним стилем мислення науковця.

Ключові слова: методологія історичної науки, наукова етика, В. В. Підгаєцький, система, модель, триадний стиль мислення науковця.

Рассмотрены некоторые проблемы методологии истории в трудах проф. В. В. Подгаецкого, продемонстрирована их связь с этическими нормами, в рамках которых историк видел развитие исторической науки, и триадным стилем мышления ученого.

Ключевые слова: методология исторической науки, научная этика, В. В. Подгаецкий, система, модель, триадный стиль мышления ученого.

© В. В. Ващенко, 2012